

ЗАПРОВАДЖЕННЯ ГІМНАСТИКИ В СТАНИЧНИХ ШКОЛАХ КУБАНЬСЬКОГО КОЗАЦТВА НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

В.В. Задунайський

АНОТАЦІЯ

Потреба запровадження гімнастики у станичних школах Кубанського козацького війська була обумовлена як зовнішніми, так і внутрішніми чинниками. Відповідні заходи на Кубані розпочалися наприкінці 1910 р. За основу було взято досвід терських козаків та використано нароби кадетських корпусів. За своїм змістом гімнастика мала воєнізований характер і відповідала потребам майбутньої військової служби молодих козаків. Особливо помітними такі пріоритети були для учнів старшого віку. Гімнастичний вишкіл мав уніфікований характер, що заважало збереженню й розвитку української військово-козацької спадщини у царині виховання молоді. Введення гімнастики було компромісом між уніфікаційними імперськими впливами, та традиціями українського військово-привілейованого козацького середовища, пріоритет в якому залишався за царатом.

Ключові слова: Кубанське козацьке військо, молоді козаки, станичні школи, гімнастика, рухливі ігри, загальна військова підготовка.

Історія українських козацьких формувань кінця ХІХ – початку ХХ ст. в першу чергу співвідноситься з Кубанським козацьким військом (виникло на основі Чорноморського козацького війська, в якому абсолютну більшість становили нащадки українських козаків-переселенців з колишньої Запорізької Січі та Гетьманщини [1]). Саме тому, значної уваги заслуговує ретельне вивчення різноманітних аспектів його функціонування в останній період існування – на початку ХХ ст., бо тут мали місце як збереження і певна трансформація української військово-козацької спадщини відповідно до тогочасних потреб, так і використання новітніх досягнень у тих чи інших царинах буття.

Слід наголосити, що у житті козацької громади поступово зростала вагомість навчання й виховання молодих козаків, зокрема й з урахуванням потреб подальшої військової служби. Одним із засобів такого виховання стало запровадження викладання спеціальної воєнізованої гімнастики у станичних козацьких школах Кубанського козацького війська, що набуло не лише значення певної складової відповідної ланки освіти, але й засвідчувало важливість військового спрямування навчального процесу у воєнізованому козацькому середовищі. Поряд із цим, викликає зацікавлення й зміст цієї гімнастики та підходи до її впровадження.

Попри зазначену актуальність, проблема запровадження воєнізованої гімнастики в навчальний процес козацьких станичних шкіл на Кубані досі не була належною мірою опрацьована в історіографії. Так, у праці Ф.Щербини козацьке формування на Кубані досліджено у загально-історичному контексті [2]. Проблему соціокультурного розвитку української кубанської спільноти (становлення певних соціальних ідентичностей) впродовж ХІХ – початку ХХ ст. розглянув Д.Білий [3]. Має місце й коротке узагальнення історії Кубанського козацького війська, здійснене Л.Маленко [4].

Звернемо увагу й на послідовне дослідження науковцями Росії (А.Малукалом, В.Чумаченком, Б.Фроловим, А.Авраменком) важливих складових військової системи Кубанського козацького війська [5]. Окремо відзначимо роботу А.Шахторіна «Підготовка козаків Кубанського козацького війська в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.», в якій йдеться й про запровадження гімнастики у військових формуваннях кубанських козаків, але відповідні заходи в шкільній освіті не розглядаються [6].

Автор також досліджував різноманітні аспекти військового життя кубанських козаків наприкінці XIX – на початку XX ст., але досі залишав поза увагою проблему становлення воєнізованої гімнастики у козацьких станичних школах [7].

Отже, в історіографії все ще не приділено належну увагу проблемі запровадження воєнізованої гімнастики у станичних школах Кубанського козацтва на початку XX ст., що обумовило наше звернення до цієї тематики та визначило мету представленої розробки.

Джерельну основу представленої статті становлять матеріали Державного архіву Краснодарського Краю (ДАКК), в якому особливо цінними стали документи Військового штабу Кубанського козацького війська спеціального спрямування (накази, розпорядження, проекти та рекомендації щодо введення воєнізованої гімнастики в станичні козацькі школи [8]). Зазначена джерельна база забезпечує достатню достовірність положень та висновків пропонованої розробки.

Актуальність пропонованої статті визначається потребою висвітлення процесу запровадження воєнізованої гімнастики в козацьких станичних школах на Кубані (також і з'ясування її змісту) та можливістю введення до наукового обігу низки невідомих та маловідомих фактів і документів.

Окремо наголосимо, що результати представленої розробки можуть стати у пригоді учасникам сучасного козацького руху в Україні.

Наукова новизна розробки виявляється в тому, що на ґрунті доступних джерел і літератури досліджено як обставини запровадження воєнізованої гімнастики у згаданих учбових закладах, так і її зміст.

Ведучи мову про запровадження воєнізованої гімнастики в станичних школах на Кубані, необхідно чітко наголосити на тому, що такі заходи розпочалися у відповідь на розпорядження Головного управління козацьких військ від 27.10.1908. № 23106 [9]. У згаданому розпорядженні повідомлялось про схвалення імператором Миколою II досвіду Оренбурзького козацького війська щодо використання елементів військово-фізичної підготовки козацької молоді в навчальному процесі початкових шкіл. З огляду на це, відповідні новації рекомендувалось запровадити в усіх козацьких військах Російської імперії.

До речі, тут йшлося лише про представників чоловічої статі (хлопців та юнаків), які мали в майбутньому стати козаками й використовувати набуті навички у військовому житті.

Окреслений стан речей обумовив звернення проводу Кубанського козацтва за відповідними рекомендаціями та порадами як до козацьких, так і загально-військових установ [10]. Окремо наголосимо на розгортанні переписки з керівництвом Одеського та Тифліського кадетських корпусів, з огляду на їх значний досвід в царині військової освіти юнацтва й молоді. Одним із наслідків згаданого листування стало надсилання взірця програми гімнастичного вишколу з Одеського кадетського корпусу [11].

Серед усіх рекомендацій та порад, отриманих проводом Кубанського козацтва особливо цінним видається проект про військових/шкільних інструкторів, розроблений Терським козацьким військом (його було надіслано безпосередньо начальнику Військового штабу Кубанського козацького війська О.І.Кияшку) [12].

У згаданому документі було чітко виписано основні засади запровадження воєнізованої гімнастики в козацьких школах та визначено обов'язки тих козацьких інструкторів, які мали відповідати за цю справу. Особливу увагу спрямовано й на детальний опис вправ та нормативів щодо вишколу юнацтва й молоді [13]. Було приділено увагу й питанню матеріального забезпечення згаданого вишколу. В цілому, положення цього проекту відзначаються змістовністю, ретельністю та послідовністю, хоча й не позбавлені недоліків.

На Кубані процес підготовки власного положення про воєнізовану гімнастику для учнів станичних шкіл розпочався з оглошення схвалення імператором Миколою II ідеї

відповідного вишколу (запровадження «потешних рот і команд») в наказі по Кубанському козацькому війську № 221 від 25 вересня 1910 р. [14].

Вже після ознайомлення з надісланими матеріалами керівництво Кубанського козацтва створило власний проект воєнізованої гімнастики для козацьких станичних шкіл, що нагадував розробку Терського козацького війська. Згаданий проект було схвалено 18 грудня 1910 р. й він набув чинності згідно наказу по Кубанському козацькому війську № 370 від 22 грудня 1910 р. [15]. В цьому ж наказі (у додатку) було надруковано й відповідну програму.

Згідно програми, у станичних школах гімнастику слід було проводити двічі на день (по 30 хвилин перед і після уроків) [16]. Таку вимогу можна пояснити потребами укріплення здоров'я та забезпечення чіткості в учбовому процесі.

Окремо слід наголосити на тому, що під час викладання згаданої гімнастики передбачалось окрім фізичного вишколу ще й приділити значну увагу ознайомленню з загально-військовою й військово-козацькою інформацією, а також відомостями про Російську імперію й династію Романових. Такий підхід поєднував фізичне вдосконалення з певними вимогами подальшої військової козацької служби та передбачав відповідну ідеологічну обробку козацької молоді згідно тогочасних імперських взірців. Саме тому, згадану гімнастику варто вважати воєнізованою.

До речі, все вище зазначене підтверджує логічність призначення офіцерів, що перебували на пільзі, кураторами відповідної форми навчання козацької молоді (в разі відсутності належно підготовлених інструкторів ці ж офіцери й мусили проводити відповідний вишкіл у школах) [17].

Далі коротко розглянемо основний зміст військово-гімнастичного вишколу за роками навчання у станичних школах. Так, під час **першого року вишколу** козацьке юнацтво мало опанувати й здобути наступні вміння та знання:

- **Загально-військова підготовка:** віддання честі офіцерам та старшим; принципи шиккування, рівняння, стійки й козацької виправки; повороти на місці та крокування індивідуальне й строем;
- **Гімнастика:** вільні рухи (вперед-назад, ліворуч-праворуч) головою, тулубом і руками;
- **Рухливі ігри:** лапта, лунка, гуси, кішки-мишенята, шуліка, п'ятнашки, піжмурки, кидання м'яча у ціль, класики та горілки;
- **Ідеологічно-військове виховання:** титулування імператора та членів венценосної родини, виховання пошани до системи чинів, відомості щодо приналежності до станиці – відділу - козацького війська та отаманів зазначених структурних одиниць Кубанського козацького війська [18].

Впродовж **другого року** викладання згаданої гімнастики юнаки мусили опанувати такі вміння й знання:

- **Загально-військова підготовка:** закріплення пройденого матеріалу; принципи військового бігу й зупинки як індивідуально, так і шерогою-загоном; з'єднання та роз'єднання шиків; церемоніальний марш.
- **Гімнастика:** закріплення пройденого матеріалу; вільні рухи ногами (вперед-назад, ліворуч-праворуч, згинання в коліні-стегні, присідання, випади вперед-вбоки); одночасні вільні рухи головою-руками, тулубом-головою, руками-тулубом, руками-ногами й руками-тулубом-головою; стрибки.
- **Рухливі ігри:** закріплення пройденого матеріалу; чехарда, гірки, навипередки, комар; взимку додаткові фізичні розваги: сніжки, фортеці-сніжки, снігові баби.
- **Ідеологічно-військове виховання:** закріплення пройденого матеріалу; титулування офіцерів та чиновників; знати отаманів усіх козацьких військ та Військового міністра [19].

Під час **третього року** вишколу з військової гімнастики козацька молодь мала оволодіти наступними навичками і знаннями:

- **Загально-військова підготовка:** закріплення пройденого матеріалу; принципи повертання відділеннями; крокування й біг колоною по 2-6 осіб; церемоніальний марш загоном.
- **Гімнастика:** закріплення пройденого матеріалу; різноманітні вправи з гімнастичною палкою.
- **Рухливі ігри:** закріплення пройденого матеріалу; стрибки через мотузку; ходулі; біг з перепонами; вправи з луком; биття глечиків із зав'язаними очима.
- **Ідеологічно-військове виховання:** закріплення пройденого матеріалу; призначення козака; значення й сутність присяги; ознайомлення зі структурою Кубанського козацького війська та відповідних стройових частин (взвод-сотня-полк-бригада-дивізія); козаки та інші стани населення; козацька служба та статус.
- **Військово-прикладна підготовка:** знайомство з шашкою та іншою козацькою зброєю; теорія і практика маневрування (похід, просування, бівуак, патрульно-сторожова служба) [20].

Впродовж **четвертого року** вивчення основ військової гімнастики молоді козаки повинні були здобути такі вміння і навички:

- **Загально-військова підготовка:** закріплення пройденого матеріалу.
- **Гімнастика:** закріплення пройденого матеріалу; вправи на спортивних снарядах; біг на крутизну; лазити на шест та похилу драбину.
- **Рухливі ігри:** закріплення пройденого матеріалу.
- **Ідеологічно-військове виховання:** закріплення пройденого матеріалу та поглиблення відповідних знань.
- **Військово-прикладна підготовка:** закріплення пройденого матеріалу та поглиблення відповідних знань [21].

Під час **п'ятого (якщо є, то й шостого) року** вишколу з військової гімнастики козацька молодь мусила оволодіти наступними навичками і знаннями:

- **Загально-військова підготовка:** закріплення пройденого матеріалу.
- **Гімнастика:** закріплення пройденого матеріалу; поглиблення навичок на турніку й брусях.
- **Рухливі ігри:** закріплення пройденого матеріалу.
- **Ідеологічно-військове виховання:** закріплення пройденого матеріалу; поглиблене вивчення історії Кубанського козацького війська та сутності козацтва.
- **Військово-прикладна підготовка:** закріплення пройденого матеріалу та поглиблення відповідних знань; легкі саперні роботи (неглибокі шанці для стрільців) [22].

У наведеному переліку навичок і вмінь відразу помічається відмінність між I-III роками навчання (тут запропоновано значну кількість різноманітних навичок і вмінь, що поступово поглиблювались й ускладнювались) та IV-VI роками навчання (превалює повторення й закріплення попереднього матеріалу та деяке поглиблення загально-військового вишколу й історії Кубанського козацтва).

Поясненням такої вадмінності є те, що існували станичні школи з різною кількістю років навчання (від 3 – до 5, а подекуди й до 6), а тому у програмі й передбачалась відповідна система навантаження, щоб забезпечити опанування мінімального рівня необхідних знань і вмінь усіма учнями незалежно від кількості років навчання у школах, бо всі вони мусили йти до війська з певним багажем знань. Зрозумілим було й те, що у разі тривалішого навчання козацька молодь поглиблювала й закріплювала згадані базисні військово-козацькі знання, навички і вміння.

Наприкінці програми було подано перелік літератури (на основі якої було укладено цей документ), що рекомендувалася для використання відповідними інструкторами [23].

На жаль, тут були відсутні розробки українських козацьких фахівців, засвідчивши наявність певної уніфікації вишколу молодого покоління козаків.

Далі слід зупинитись на успіхах та недоліках згаданої системи викладання воєнізованої гімнастики у станичних школах. Серед позитивних сторін нововведення слід відзначити наступні:

- 1) Козацьку молодь упродовж усіх років навчання спрямовували на фізичне вдосконалення, що було корисним як з огляду на укріплення здоров'я, так і формування вольового характеру.
- 2) Майбутні воїни під час вишколу привчалися до колективної співпраці та взаємовиручки, що відповідало потребам традиційного воєнізованого середовища.
- 3) Задля зацікавлення та урізноманітнення занять передбачалось застосовувати широкий перелік народних ігор-розваг.
- 4) Було корисним опанування основних навичок військової теорії й практики, що виявлялось у вишколі зі стройових та тактичних вмінь. Такий підхід сприяв кращій підготовці майбутніх козаків-воїнів до стройової військової служби.
- 5) Вповні доречним було ознайомлення юнацтва й молоді з історією Кубанського козацького війська, а також з основами військової системи козацьких формувань.

Поряд із цим, варто звернути увагу й на недоліки пропонованої системи воєнізованої гімнастики:

- 1) Обсяг часу на одне заняття дорівнював 30 хвилинам, що видається замалим для поєднання усіх напрямків вишколу. Варто було б збільшити обсяг часу, або винести суто військові (як теоретичні, так і прикладні) й ідеологічні питання в окремі заняття та не називати їх **гімнастичними**.
- 2) Пропоновані завдання щодо розвитку фізичних кондицій козацької молоді виглядають досить спрощеними (особливо на рівні **першого-третього року** навчання), бо вільні рухи кінцівками й тулубом, а також вправи з гімнастичною палкою вповні заслуговують на опанування впродовж **першого року** вишколу. Щодо вправ на спортивних снарядах та різноманітних бігах, то їх доречно поступово вводити вже з **другого-третього року** навчання, бо юнаки 11-12 річного віку вповні здатні опановувати відповідні вміння. Такий підхід більше відповідав би обсягу навичок і вмінь, що передбачалось здобути з **загально-військової та військово-прикладної підготовки**.
- 3) Передбачене виховання пошани до імперських цінностей сприяло створенню певних стереотипів, що суперечили українським козацьким традиціям військової демократії та потребам розвитку національної ідентичності.
- 4) Домінували уніфіковані підходи до фізичного та військового вишколу, натомість залишались поза увагою надбання родинного військово-козацького навчання (за виключенням деяких розваг), що становили базисні цінності української козацької спільноти на Кубані, а це не сприяло її збереженню та розвитку з урахуванням новітніх пріоритетів життя.

Таким чином, запровадження воєнізованої гімнастики (мала як недоліки, так і досягнення) у станичних школах Кубанського козацького війська було логічним явищем у тогочасних умовах існування козацької спільноти, яка дедалі більше залежала від загально-імперських стандартів. При цьому, згадана новація не лише сприяла уніфікації освіти й вишколу молодого покоління козаків згідно імперських цінностей, що суперечили військово-демократичним традиціям нащадків українських козаків на Кубані та тенденціям тогочасного розвитку їх національної ідентичності, але й відповідала пріоритетам військово-привілейованої козацької верстви, з огляду на воєнізований стиль повсякденного життя та потреби специфічної військової служби козаків.

Інакше кажучи, процес запровадження воєнізованої гімнастики мав ознаки компромісу між уніфікаційними імперськими впливами та традиціями місцевого українського військово-привілейованого козацького середовища, пріоритет в якому залишався за царатом (посилював контроль за козаками та покращував підготовку кадрів для козацьких військових формувань у складі Російської армії згідно потреб царату).

Представлена стаття не вичерпує зазначеної проблематики, висвітливши лише одну з її складових, що обумовлює доречність подальшої розробки як питання фізичного виховання козацької молоді, так і військової історії українських козацьких формувань на початку ХХ ст.

РЕЗЮМЕ

Введение гимнастики в станичных школах Кубанского казачьего войска произошло в конце 1910 г. За основу взяли опыт терских казаков и разработки кадетских корпусов. Гимнастика имела военизированный характер и соответствовала требованиям будущей воинской службы молодых казаков. Обучение гимнастике было унифицировано, что мешало сохранению и развитию украинского казачьего наследия в сфере воспитания молодежи. Введение гимнастики стало компромисом между имперскими влияниями и традициями украинских казаков, приоритет в котором оставался за имперским центром.

Ключевые слова: Кубанское казачье войско, молодые казаки, станичные школы, гимнастика, игры, общая военная подготовка.

SAMMARY

Entering the atheletics in local school Kuban cossacks has occurred at the end 1910 For base have taken the experience of the Terek cossacks and development cadet school. The Atheletics had a military nature and was up to quality future soldierly service of the young cossacks. Education to atheletics was unified that disturbed the conservation and development of the heritage of the ukrainian cossacks in sphere of the education youth. Entering the atheletics became the compromise between imperial influences and tradition of the ukrainian cossacks, priority in which remained for imperial centre.

Key words: the Kuban Cossacks, young cossacks, local schools, atheletics, plays, the general military preparation.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Кабузан В.М. Народы России в первой половине XIX в. Численность и этнический состав / В.М.Кабузан. – М.: Наука, 1992. – С. 23; Попко И.Д. Черноморские казаки в их гражданском и военном быту / И.Д. Попко // Черноморские казаки. – М.: Вече 2009. – С. 31-32.
2. Щербина Ф. История Кубанского Казачьего Войска. В 2-х т. / Ф.Щербина. – Краснодар: Советская Кубань, 1992.
3. Білий Д.Д. Українці Кубані в 1792-1921 роках. Еволюція соціальних ідентичностей / Д.Д.Білий. – Львів-Донецьк: Східний видавничий дім, 2009. – 543 с.
4. Маленко Л. Кубанське козацтво / Л.Маленко // Українське козацтво: Мала енциклопедія / Кер. авт. колект. Ф.Г.Турченко; Відпов. Ред. С.Р.Лях. – Вид. 2-е, доп. і перероб. – Київ: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2006. – С. 322-327.
5. Малукало А. Кубанское казачье войско в 1860 – 1914 гг.: организация, система управления и функционирования, социально-экономический статус / А.Малукало. – Краснодар: «Кубанькино», 2003. – 216 с.; Авраменко А. Козацьке військо на Кубані / А.М.Авраменко, Б.Є.Фролов, В.К.Чумаченко // Історія Українського Козацтва. Нариси: У 2 т. / Редкол.: В.А.Смолій (відп. ред.) та ін.. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – Т. II. – С. 364-414;

- Фролов Б.Е. Оружие кубанских казаков/Б.Е.Фролов. – Краснодар: Традиция, 2009.–128 с.
6. Шахторин А.А. Подготовка казаков Кубанского казачьего войска во второй половине XIX – начале XX веков / А.А. Шахторин. – Краснодар: КВВАУЛ, 2008. – 213 с.
  7. Задунайський В. Бойове мистецтво та військова спадщина українських козаків в кінці XIX – на початку XX ст. / В. Задунайський. – Донецьк : Норд-Прес – ДонНУ, 2006. – 335 с.: іл.; Його ж: Володіння холодною зброєю у військових формуваннях України, Росії та Польщі (кінець XIX – 30-ті рр. XX ст.) / В.Задунайський. – Донецьк: Норд-Прес – ДонНУ, 2008. – 204 с.; Його ж: Рушниця у бойовій системі кубанських козаків (початок XX ст.) / В.Задунайський // Історичні і політологічні дослідження / Гол. ред. П.В.Добров. – Донецьк, 2009. – № 2. – С. 58-64; Його ж: Кліматичні та епідеміологічні умови військової служби кубанських козаків на початку XX ст. / В.Задунайський // Кубань – Україна: питання історико-культурної взаємодії. Випуск 5. / Укл. А.М.Авраменко. – Краснодар-Київ: ЕДВІ, 2011. – С. 211-215.
  8. ДАКК. Ф. 396, оп. 1, спр. 10027, 172 арк.
  9. Там само. – арк. 96.
  10. Там само. – арк. 105-116.
  11. Там само. – арк. 116-118.
  12. Там само. – арк. 97-104.
  13. Там само. – арк. 101-104.
  14. Там само. – арк. 133.
  15. Там само. – арк. 153.
  16. Там само. – арк. 133.
  17. Там само.
  18. Там само. – арк. 148.
  19. Там само.
  20. Там само. – арк. 149.
  21. Там само. – арк. 150-151.
  22. Там само. – арк. 151.
  23. Там само.